

Из Историје новије српске књижевности Јована Скерлића

ПОЛИТИЧКЕ И ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ

...Политички положај српскога народа у новој домовини био је несрећен и тежак. Аустрија је мислила да крајеви које су Срби населили јесу стечени оружјем царских трупа и да су то земље царске куће; Мађари, ослањајући се на своје историјско државно право, тврдили су да су земље угарске круновине, и нису хтели да признају Србима никакве привилегије које би се косиле са угарским земаљским законима. Мађарске жупаније су тражиле да се Војна граница укине и присаједини мађарским жупанијама, и да слободни српски сељаци постану спахијски кметови. Мађари су мрзели Србе као зле госте у својој кући, сматрали их за аустријско оруђе у борби против мађарске слободе, а нарочито после пропалог мађарског устанка од 1704. Тек Јосиф II узео је у заштиту Србе од гоњења мађарских жупанијских власти.

Најзад, са треће стране, Срби су имали да издрже велика верска гоњења. Та стална опасност од католичког прозелитизма даје нарочито обележје животу православних Срба у Угарској, и ништа није толико утицало на стање духова и стварање идеја у том делу српског народа колико та непрекидна верска гоњења којима су били изложени од првога дана свога доласка па, углавном, све до краја XVIII века. Прешавши у Аустрију, Срби су дошли у једну искључиву католичку државу, где се исповедало начело: *cujus regio, illius religio*, чија влада, његова вера. У клерикалној Аустрији свештеници, нарочито царски исповедници, имали су врло велики утицај на ток државних послова, и од првих дана почело се радити да се »шизматички« досељеници са Балкана преведу, милом или силом, у »јединоспасавајућу« католичку веру.

У том циљу прекинуте су црквене везе између Срба у Аустрији и у Турској, одвојена је Карловачка митрополија од Пећке патријаршије; све и војне и државне власти помагале су унијаћење православних Срба, »рацких шизматика«, »присталица ђавола«: Срби су нагоњени да празнују, католичке празнике, сметано им да дижу своје цркве и врше своје обреде; православно свештенство излагано је кињењима и гоњењима; српске цркве се руше, а манастири су војном силом отимани и предавани католицима. Тај верски терор био је нарочито јак за време царице Марије Терезије, која је сва била у рукама својих језуитских исповедника и хтела да православне силом преведе у унију. 1741. године православни се стављају изван закона, државна власт узима у своје руке унутрашње послове православне цркве, православни се искључују из свију државних служби. Педесетих година XVIII века та верска гоњења била су дошла до свога врхунца, и тада су војничком силом цели српски крајеви нагоњени у унију. То је тешко доба, када, по речима митрополита Стевана Стратимировића, Србима ништа друго није преостало »него да са сузама очекују блиску потпуну пропаст своје вере«.

...

Тек доласком на престо просвећенога Јосифа II стање српскога народа унеколико се променило боље. Цар је био верски толерантан и правдољубив, нарочито било му је потребно да у борби са Мађарима има уза се немађарске народности у Угарској, и зато је Србима учинио прилично уступака. Као и остали некатолици у Аустрији, и Срби су добили слободу вероисповести, право да могу слободно зидати своје цркве, да не морају празновати католичке празнике, да се званично

не зову »шизматичи« но »греко-несоједињени« (graeci non-uniti). Попуштање према Србима наставило се на крају XVIII века, када је Аустрија имала да војује са Француском, и када су граничари били потребнији но икада. На знаменитом Темишварском сабору Срби траже, ради сачувања своје народне особености, засебну територију, српску Војводину. Угарски сабор од 1791. укида све изузетне законе против Срба, и даје им грађанска права. У већим местима Срби улазе у општинске одборе, и у јаван живот. Поред раније основаних српских школа оснивају и средње и стручне школе: 1791. гимназију у Карловцима, 1794. богословију у Карловцима.

После стогодишњих искушења и борби, Срби у Аустрији на крају XVIII века су задобили верску равноправност и грађанска права, и после неколико буна и исељавања дошли су до сношљивијега живота. Из вековне борбе они излазе нешто бројно окрњени, нестајањем у малим оазама у горњој Угарској, унијаћењем у Жумберку и исељавањем у Русију, али иначе у целини верски очувани, национално крепки, прилагођени условима новог живота, са организованом просветом и са првим почецима народне културе и књижевности.

КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ

...

Прешавши у Аустрију, српски досељеници су донели извесну, балканску културу, малу средњовековну писменост, занатлијске еснафе и трговачке руфете, нешто покретног имања. У новој домовини су затекли извештан број Срба који су се раније доселили и који су већ били ушли у западну културу. Ти стари и нови досељеници створили су једну националну целину, која се врло брзо прилагођавала новим условима живота и успешно улазила у западну културу. Још у почетку XVIII века она има своју црквену организацију, своје школе, своје еснафе и руфете, своје сталеже.

У световњачком реду прво место заузимају грађани, трговци и занатлије, растурени по свима местима уз Дунав, од »сребробогатог Земуна« до »царствујушег града Вијене«. Оно мало српских племића који су добили аустријско племство за заслуге на бојном пољу, лако и брзо су се одрођавали, и само по изузетку налазио се покоји од њих да учествује у националном раду. У почетку војне старешине су ишле заједно са народом у свима борбама за верска и грађанска права, али уколико су се више милитаризовали, постајали »царски људи«, официри у државној служби, они су се издвајали из народне заједнице, поступно постајали национално равнодушни. Место њих на челу народа стоје и прву реч воде грађани, трговци и занатлије, који су дошли са Балкана са извесним знањима, организацијама и капиталом, и који су брзо пустили корена у нерадној војничкој и племићкој Угарској. Занатлије, у својим чврсто организованим еснафима, показују много економске снаге, вредноће и моралности. Српски трговци у Будиму, Сентандреји, Коморану, Ђуру, преузимају у своје руке знатан део угарске трговине, нарочито транзитне. Они асимилију једноверне Грке и Цинцаре, и стварају један јак грађански сталеж српски, који ће више од сто година бити главни носилац културе међу Србима и стајати на челу свију српских покрета.

Сви ти стари »граждани«, »купци«, »почтенородни господари« и »почтенородни мајстори«, радни, трезвени, са мало задовољни, штедљиви, економски организовани, постају једна политичка сила. Српски варошани у већим местима угарским добијају своју општинску самоуправу, свој одбор и суд (»танач«) и живе својим животом, врло моралним и националним. Они стоје на челу српских борби и на српским црквено-народним саборима они су најраднији и најодлучнији. Они су плаћали када је подмићивањем требало умекшати срца »господствујушћих«, и о своме трошку издржавали српске агенте у Бечу. Они су представници модернијих и

напреднијих схватања и рефорама. За световну културу и модерну просвету они воде борбе са црквеном јерархијом, која није могла да изиђе из средњовековних традиција и балканских калуђерских злоупотреба; из њиних редова ће изићи на крају XVIII века »националисти«, поборници напредних и световних рефорама Јосифа II. Они дижу прве српске школе и изводе прву просветну организацију српску; они су издавачи и претплатници српских књига, мецене српских писаца, и сва модерна просвета и световна књижевност српска која се створила на крају XVIII века не може се без њих замислити.

Културно много ниже стајала је маса народна, полусељачко, полувојничко становништво у Војној граници, и спахијски кметови по мађарским жупанијама. Доста дуго они су бедно живели по збеговима, и лутајући од места до места, и тек када су видели да нема ништа од повратка у стару домовину, они су се стали стално настањивати и почели радити земљу. Они се налазе на ниском културном ступњу, огрезли су у незнању и празноверицама. Вера је за њих само форма, и они у години празнују и не раде сто шездесет дана...

Школе су ретке и слабе, и неписменост је општа. И сви наши писци на крају XVIII века констатују ту запушеност простога народа, и наглашују потребу да се благодети просвете прошире на широке и тамне слојеве сељачке масе.

Духовни сталежи били су од врло великога значаја у културном животу српскога народа, али они нису били на оној висини на којој је било грађанство. Срби су прешли у Угарску под водством свога патријарха, који им је био као нека врста и световног поглавара, царске привилегије издате су им више као конфесији но као народу, и у новој отаџбини организовали су се као целина на верском темељу, готово у виду једне теократије. Верска гоњења, којима је народ био изложен све до краја XVIII века, појачавала су само и иначе јако верско осећање и власт јерархије, и Срби су се све више збијали око своје цркве и црквених људи.

...

Али, при свем том, осећао се сталан и знатан културни напредак у свима правцима народнога живота и у свима слојевима српскога народа. Ако се племство одрођивало, а војничке старешине постајале национално равнодушне, остали сталежи су напредовали и национално и културно. Грађанство се богатило, образовало и цивилизовало, свештенство се морализовало, у народној маси почео се осећати утицај културнијега живота, сређенијих материјалних прилика, школâ и народних просветитеља. Извесно, српски пресељеници у Угарској изостајали су иза старих народа које су тамо затекли, али су улазили у модерну културу и постали најкултурнији део српскога народа, носилац културе у остале запуштене крајеве српске.

ПРОСВЕТНЕ УСТАНОВЕ

Може се претпоставити да је код балканских Срба на крају XVII века, бар у варошима, било извесних школа, отприлике онаких какве су биле код Грка. Али одмах по своме доласку у културну средину Срби су увидели потребу школе и образовања, и првосвештеници и народни сабори стално су тражили школе и просветне установе. Из почетка српске школе биле су само по већим местима, и оне су биле сасвим по типу грчких школа на Балкану, где се рад ограничавао на просту писменост и цела школа имала обредни и верски карактер. Први учитељи тих школа су или свештеници без парохија, или ислужени подофицири, или црквени певци, чије је све знање у читању часловца и псалтира и у певању црквених мелодија.

...

Срби су се обраћали на Беч и на Русију да поправе своје рђаве просветне прилике. Из Беча се нерадо гледало на подизање просвете код Срба, и уколико је и чињено покушаја да се дижу школе по српским крајевима, то је било из разлога католичке пропаганде. Прва просветна помоћ Србима дошла је из Русије. Митрополити су из Русије стали набављати и црквене и школске књиге и доводили учитеље који су стварали стручне школе и припремали учитељско особље. У половини XVIII века просветни рад код Срба се организује, установљава се један народни фонд за издржавање школа, и већа места српска добијају своје школе и учитеље. Од 1770. године отпочета је школска реорганизација у целој Аустрији, и тада су и српске школе из основа преуређене. Школе престају бити искључиво верске, постају више световне и падају под државни надзор. Старе »мештре« заменили су нови »магистри« који су прошли кроз нарочите педагошке курсеве, боље обезбеђени и независнији од цркве; школе су добиле световнији карактер, у њима се поред часловца и псалтира почео учити рачун, земљопис, историја, и други световни предмети; не доносе се више буквари и часловци из Русије, но се пише и издаје цео један низ школских уџбеника за црквене и световне предмете; установљава се стручан надзор над школама. Број школа на крају XVIII века се повећао, не само по варошима но и по већим селима. У погледу основне наставе Срби су у XVIII веку учинили велики напредак.

Није се остајало само на подизању основне наставе. Још од почетка XVIII века Срби су тражили средње и стручне школе, за спремање свештенства и учитеља, али код државних власти нису никако налазили одзива. Митрополити су на своју руку чинили неколико покушаја: такве су биле школе Максима Суворова у Карловцима и у Београду 1726. До 1729, »Латинско-славенска школа« у Карловцима 1732, школа Емануила Козачинскога у истом месту од 1733—1737, »Духовна колегија« у Новом Саду 1740. до 1750(?).⁴ Али све су то били само покушаји који су се тешко држали. Дуже је трајала »Покрово-Богородичина школа«, основана у Карловцима 1749, која је постојала неких двадесет година. У свим тим импровизираним школама учили су се поглавито црквени предмети, нешто мало латински језик⁵ и световни предмети, и у њима су се поглавито спремали свештеници. Ко је хтео да нешто више учи, морао је ићи у туђе школе, католичке и протестантске гимназије, где се предавало на латинском језику.

Али потреба за вишом наставом и за стручним образовањем свештеника и учитеља све више се осећала у српским редовима, и Срби су наваљивали да им се најзад да дозвола за отварање правих средњих школа. Када се на крају XVIII века, из политичких разлога, стало попуштати према Србима, добили су дозволу за оснивање своје гимназије и богословије. 1791. основана је у Карловцима гимназија, прва српска гимназија, а 1794. и богословија, прва српска богословија. То је био велики успех и значајна културна тековина. Најзад се дошло до школа где су се могли свештеници и учитељи образовати, и српска деца могла су на свом језику и у својој школи спремати се за више студије. Број образованих људи отада стално расте, и тако се ствара повољно земљиште за развој народне културе и народне књижевности.